

ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ ШАРКОВСЬКИЙ (до 80-річчя від дня народження)

Сьомого грудня 2016 року виповнилось 80 років видатному українському математику, академіку Національної академії наук України Олександру Миколайовичу Шарковському. Він належить до когорти вчених, які сформуvalи математичну концепцію детермінованого хаосу і заклали фундамент сучасної хаотичної динаміки. Непересічним внеском у математичну науку є створення ним основ топологічної теорії одновимірних динамічних систем та її застосування до нескінченновимірних динамічних систем, нелінійних крайових задач і моделювання турбулентності.

О. М. Шарковський народився у 1936 році в місті Києві. Його блискучі математичні здібності проявилися ще у шкільні роки. У 1952 р. восьмикласник Олександр став переможцем Київської математичної олімпіади школярів, і прізвище Шарковський уперше з'явилося у математичному світі — в журналі „Успехи математических наук”. Свою першу наукову працю він написав вже на першому курсі механіко-математичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка. Після закінчення з відзнакою університету достроково завершив навчання в аспірантурі Інституту математики АН УРСР захистом кандидатської дисертації „Деякі питання теорії одновимірних ітераційних процесів” (1961 р.). Невдовзі, вже будучи співробітником Інституту математики, захистив докторську дисертацію „Про ω -граничні множини дискретних динамічних систем” (1967 р.), результати якої майже через 20 років зробили його

© А. Ф. ІВАНОВ, С. Ф. КОЛЯДА, В. Л. МАЙСТРЕНКО ТА ІН., 2017

ім'я широковідомим у світовій математиці. Відтоді наукова діяльність О. М. Шарковського незмінно пов'язана з Інститутом математики НАН України, де він з 1974 по 1986 р. завідував відділом диференціальних рівнянь, а з 1986 р. очолює створений з його ініціативи відділ теорії динамічних систем.

У 1978 р. О. М. Шарковського обрано членом-кореспондентом АН УРСР, а в 2006 р. — дійсним членом НАН України.

Докторська дисертація О. М. Шарковського і його подальші праці 70-х років стали потужним внеском у теорію динамічних систем, зокрема заклали основи одновимірної топологічної динаміки. І, що вельми важливо, вони надали ефективний інструментарій для вивчення надскладних нелінійних процесів. Хоча тоді він і не використовував терміни „хаос” та „фрактал” (адже на той час поняття хаотичності ще не було математично осмислено), одним із ключових предметів його досліджень були різноманітної природи канторівські множини, що є класичними фракталами і „маркерами” хаосу. О. М. Шарковський безперечно є одним із тих небагатьох математиків, чийі праці відіграли вирішальну роль у становленні теорії таких об'єктів. У своїй дисертації він, зокрема, передбачив сформульований американськими математиками Т. Лі та Дж. Йорком на 10 років пізніше славнозвісний факт „Період 3 спричиняє хаос”.

Серед праць О. М. Шарковського найбільш відомою є знаменита тепер стаття „Співіснування циклів неперервного відображення прямої в себе” („Український математичний журнал”, 1964 р.), результати якої склали невеличку частину його докторської дисертації. В цій статті автор увів новий порядок на множині натуральних чисел: $1 < 2 < 2^2 < 2^3 < \dots < 7 < 5 < 3$, який визначає закон співіснування циклів різних періодів і який зараз носить його ім'я. Цей порядок, як стало зрозуміло в 70-ті роки, описує можливий перебіг переходу в найрізноманітніших еволюційних системах від простої поведінки до складної і надскладної — хаотичної. Порядок Шарковського — вражаюче відкриття; є всі підстави говорити про те, що жодну сучасну монографію з теорії динамічних систем неможливо уявити без порядку і теореми Шарковського. Результати цієї статті мають величезний ідейний заряд. Саме вони містять, як частинний випадок, вже згадуване твердження „Період 3 спричиняє хаос”. Саме з них бере початок новий науковий напрямок — комбінаторна динаміка. Ставши класичними, вони продовжують стимулювати нові дослідження. За останні 20 років з'явилося багато робіт, спрямованих на узагальнення теореми Шарковського (зокрема, для випадкових та багатозначних систем, багатовимірних і навіть нескінченновимірних систем) та її практичне застосування в різних областях — від фізики та біології до економіки і фінансів.

Із загальної теорії динамічних систем О. М. Шарковським також отримано низку фундаментальних результатів, що стосуються властивості нестисливості, дескриптивних оцінок різних інваріантних множин, глобальної стійкості. Зокрема, він показав, що з точки зору дескриптивних оцінок одновимірні динамічні системи є не менш складними, ніж динамічні системи на довільних топологічних просторах. Тим самим довів непересічну важливість одновимірної динаміки, зокрема, як відносно простого засобу для дослідження та моделювання дуже складних явищ і навіть, як він показав пізніше, турбулентності.

О. М. Шарковський розробив нові, засновані на теорії одновимірних відображень, методи для аналізу функціональних і диференціально-функціональних рівнянь. Центральний результат у цій галузі — створення основ якісної теорії нелінійних різницевих рівнянь із неперервним аргументом, які дуже добре пристосовані для моделювання коливних процесів у неперервних середовищах і саме у тих випадках, коли використання звичайних диференціальних рівнянь

викликає значні труднощі, або взагалі неможливе.

О. М. Шарковський не тільки першим побачив, що теорія одновимірних динамічних систем дозволяє пояснити механізми багатьох складних ефектів у нескінченновимірних системах, але й зумів реалізувати значні перспективи такого підходу, використовуючи відносно прості крайові задачі для рівнянь у частинних похідних. На цій основі він розвинув концепцію ідеальної турбулентності — нового математичного явища в нескінченновимірних динамічних системах, яке полягає в тому, що атрактор гладкої системи лежить у просторі, що містить поряд із гладкими функціями ще і фрактальні або випадкові функції. Така структура атрактора дозволяє моделювати у просторі-часі основні властивості турбулентних процесів: каскади когерентних структур спадаючих масштабів, перемішування, чергованість. Зокрема, перемішування моделюється за допомогою відкритого О. М. Шарковським явища автостохастичності, яке виявляє нові зв'язки між детермінованими і стохастичними процесами. Ці піонерські результати, які поки що не досить широковідомі, дуже важливі як для розвитку самої теорії нескінченновимірних динамічних систем та її застосувань (особливо у нелінійній математичній фізиці), так і для поглиблення нашого розуміння загальних закономірностей реальної турбулентності.

О. М. Шарковський є автором майже 250 наукових праць і 7 монографій. Його наукові досягнення отримали високу оцінку як української, так і світової математичної спільноти. Зокрема, вони відзначені преміями ім. М. М. Боголюбова (1994 р.) та М. О. Лаврентьєва (2005 р.) НАН України, Державною премією України в галузі науки і техніки (2010 р.), Aulbach Prize of the International Society of Difference Equations (2011 р.), Doctor Honoris Causa of Silesia University, Czech Republic (2014 р.). Терміни „порядок Шарковського”, „теорема Шарковського” протягом тривалого часу використовуються математичним товариством і стали частиною загальнолюдського знання. Поряд із ними в літературі з динамічних систем з'явилися інші терміни, індуковані „порядком Шарковського”, зокрема „простір Шарковського”, „функція Шарковського”, „властивість Шарковського”, „множина Шарковського”, „розшарування Шарковського”. А відносно недавно в офіційній науковій термінології зафіксовано введений ним термін „ідеальна турбулентність” („Encyclopedia of Nonlinear Science”/ Ed. Alwyn Scott. – New York: Routledge, 2005). З ім'ям О. М. Шарковського пов'язують становлення та розвиток хаотичної динаміки та комбінаторної динаміки. У 1994 р. в Іспанії відбулась міжнародна конференція „Тридцять років теоремі Шарковського. Нові перспективи”, яка відзначила непересічний внесок О. М. Шарковського у світову науку і революційний вплив його праць на розвиток нелінійної динаміки і теорії хаосу.

Плідну наукову роботу Олександр Миколайович поєднує з активною педагогічною діяльністю. Він ніколи не забував свою альма-матер — Київський національний університет ім. Т. Шевченка: з середини 60-х років читає на механіко-математичному факультеті загальні лекції та спецкурси з теорії динамічних систем, працює з аспірантами. Серед його учнів 4 доктори і 13 кандидатів наук. Багато часу та енергії він віддає розвитку наукових зв'язків, виступав з лекціями в університетах та наукових центрах у більш ніж 20 країнах світу, входить до редколегій низки міжнародних математичних видань, зокрема є співредактором журналів „International Journal of Bifurcation and Chaos” та „Journal of Difference Equations and Applications” (США).

Знаменита стаття „Співіснування циклів неперервного відображення прямої в себе”, монографії „Різницеві рівняння та їх застосування” (Kluwer, 1993 р.), „Динаміка одновимірних

відображень” (Kluwer, 1997 р.), написані О. М. Шарковським разом з учнями, та його численні статті визнані наріжними каменями сучасної теорії динамічних систем. Його нова монографія „Атрактори траєкторій і їх басейни” (Наукова думка, 2013 р.), безсумнівно, стала суттєво важливим доповненням до цього списку.

Своє вісімдесятиріччя Олександр Миколайович зустрів сповнений енергією і великими творчими задумами. Побажаємо йому натхнення, сил і здоров'я для їх здійснення.

*А. Ф. Іванов, С. Ф. Коляда, В. Л. Майстренко,
Ю. Л. Майстренко, І. О. Парасюк, Г. П. Пелюх,
О. Ю. Романенко, В. Г. Самойленко, А. Г. Сівак,
В. І. Ткаченко, С. І. Трофімчук, В. В. Федоренко,
Д. Я. Хусаїнов, І. О. Шевчук*